

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ДОГОВІР У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

GENERAL PROVISIONS ON THE CONTRACT IN CIVIL LAW

Біленко М.С., к.ю.н.,
в.о. ученого секретаря*Київського регіонального центру Національної академії правових наук України*

У статті розглядається договір, як регулятор суспільних відносин, що є одним із найвизначніших здобутків загальноєвропейської правової культури. Договір є засобом самоорганізації та саморегуляції цивільних правовідносин. Встановлено, що договори були найбільш поширеним джерелом зобов'язань ще в римському праві. Вплив римського приватного права є помітним не лише у самому трактуванні договорів, а й у визначенні самої суті. Зауважено, що система договорів Стародавнього Риму була консервативною і визнавала лише два види договорів – контракти та пакти. Наведено періодизацію етапів становлення концептуальних підходів щодо сутності договору. Зосереджується увага на тому, що при розгляді договору слід зосередити увагу на його юридичному змісті. Зазначається, що поняття договору є досить складним явищем, яке розглядається у трьох аспектах, як: 1) юридичний факт; 2) правовідношення; 3) документ.

Встановлено, що цивільний кодекс України заклав принципово нову парадигму цивільно-правового договору, що розглядається, в першу чергу, не як правочин, правовідношення чи документ, а як регулятор суспільних відносин. Зроблений висновок, що цивільно-правовим договором є виражений у відповідній формі вольовий акт, який відображає загальну волю суб'єктів договору, спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Подальший розвиток в українському законодавстві отримала й теорія господарського договору. Наразі законодавці гостро розглядають питання взаємного існування Цивільного та Господарського кодексів України та можливих негативних наслідків їх одночасного застосування. Загострення тривалої дискусії між представниками цивільного та господарського права відбувається у зв'язку з ідеями повного реформування національного законодавства у сфері господарювання. Приділена увага питанням співвідношення понять «цивільно-правовий договір» та «господарсько-правовий договір». Категорії «договір» і «господарський договір». Зроблено висновок що господарський договір – це спеціальна правова категорія, що має особливі ознаки щодо кола суб'єктів, підстав його укладання і змісту господарських договірних зобов'язань.

Зміст договору-правовідношення становлять суб'єктивні договірні права та обов'язки. Сутність договору в умовах новітнього цивільного законодавства зводиться до того, що договір уважають універсальною правовою конструкцією, яка відображається в суб'єктивних взаємних правах та обов'язках на основі добровільної згоди й вільного волевиявлення.

Ключові слова: договір, цивільний кодекс, римське право, господарський договір, суб'єкти договору, права, обов'язки, юридичний факт, правовідношення.

The article deals with the treaty as a regulator of social relations, which is one of the most outstanding achievements of pan-European legal culture. The treaty is a means of self-organisation and self-regulation of civil legal relations. It has been established that treaties were the most common source of obligations back in Roman law. The influence of Roman private law is evident not only in the interpretation of contracts but also in the definition of the essence of contracts. It is noticed that the treaty system of Ancient Rome was conservative and recognised only two types of treaties - contracts and pacts.

The article presents the periodization of the stages of formation of the conceptual approaches to the essence of the treaty. The attention is focused on the fact that in the consideration of the treaty should focus on its legal content. It is noted that the concept of the contract is a rather complex phenomenon, considered in three aspects, as: 1) a legal fact; 2) a legal relationship; 3) a document.

It is established that the Civil Code of Ukraine laid down a fundamentally new paradigm of the considered civil-law contract, not primarily as a transaction, legal relation or document, but as a regulator of social relations. It is concluded that the civil-law contract is expressed in appropriate form volitional act reflecting the general will of the subjects of the contract, aimed at the establishment, change or termination of civil rights and obligations.

The theory of economic contract was further developed in the Ukrainian legislation. Lawmakers keenly consider issues of mutual existence of the Civil and Commercial Codes of Ukraine and the possible negative consequences of their simultaneous application. The long-standing debate between representatives of civil and commercial law has intensified in connection with ideas for a complete reform of the legislation in the sphere of business. Attention is paid to the correlation between the concepts of 'civil law contract' and 'commercial law contract'. The categories «contract» and «economic contract». The conclusion that the economic contract is a special legal category that has special signs of the range of subjects, grounds of its conclusion and the content of the economic contractual obligations.

The content of the contractual relation consists of subjective contractual rights and duties. The essence of the contract in the conditions of the latest civil law is reduced to the fact that the contract is considered a universal legal construction, reflected in the subjective mutual rights and duties on the basis of voluntary consent and free expression of will.

Key words: contract, civil code, Roman law, commercial contract, subject of the contract, rights, responsibilities, legal fact, legal relationship.

Договір, як регулятор суспільних відносин є одним із найвизначніших здобутків загальноєвропейської правової культури. Як зазначала Н. Кузнецова, договір у всіх правових системах є одним з основних елементів правопорядку, який юридично забезпечує дійсність обмінних процесів з метою задоволення потреб суспільства, окремих його громадян або їх об'єднань [1, 41]. На сьогодні, дійсно, договір є засобом самоорганізації та саморегуляції цивільних правовідносин, але на жаль, не завжди має чітку та послідовну систему регулювання.

На думку науковця Ваганової І., договір – одна з фундаментальних категорій юридичної науки, найважливіший інститут права загалом, а не тільки його окремих галузей, хоча саме в окремих галузях права, особливо в цивільному, договір найширше застосовується і отримав найбільш детальну теоретичну розробку [2, с. 47]. Дого-

вори були найбільш поширеним джерелом зобов'язань ще в римському праві. Вплив римського приватного права є помітним не лише у самому трактуванні договорів, а й у визначенні самої суті. Під договором розуміли домовленості, які ґрунтувалися на погодженому волевиявленні суб'єктів спрямованих на досягнення певного правового результату, виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків. Існувала умова, за якою ця погодженість досягалась у формі обов'язково передбаченої законом. Слід зауважити, що система договорів Стародавнього Риму була консервативною і визнавала лише два види договорів – контракти та пакти. Такий погляд на договори дозволяв розглядати їх з трьох точок зору: як підстава виникнення правовідношення, як саме правовідношення, що виникає з цієї підстави, і, нарешті, як форма правовідношення.

На погляд дослідника В. Кісель, передумовою логічного та послідовного дослідження еволюції уявлень про цивільно-правовий договір є певна періодизація етапів становлення концептуальних підходів щодо його сутності. Він вважав, що така періодизація повинна бути наступною: 1) початок становлення уявлень про сутність цивільного договору в епоху римського права (VI ст. до н.е - III ст. н.е.); 2) розвиток уявлень про сутність цивільного договору в епоху канонічного права (XI – XV ст.ст.) та епоху Відродження (XV - XVII ст.ст.); 3) завершення становлення класичного уявлення про сутність цивільного договору (XIX ст.); 4) радянський період розвитку уявлень про сутність цивільного договору (1917 – 1991 р.р.); 5) розвиток уявлень про цивільний договір в умовах національного права (1991 р. – по теперішній час) [3].

За 30 років незалежності України та з настанням нового етапу розвитку демократичної сучасної української державності, договір досяг свого нового етапу розвитку на основі універсализації позитивного права. Багато з положень залишаються недосконалими і потребують адаптації до права країн Європейського Союзу. Але роль цивільно-правового договору підсилюється тим, що законодавець дозволяє при укладанні договору врегульовувати не лише відносини, які не передбачені актами цивільного законодавства, а також і відступати від положень норм Цивільного кодексу України і врегульовувати свої відносини так як вважають за потрібне самі сторони.

При розгляді договору слід зосередити увагу на його юридичному змісті. Слід зазначити, що поняття договору є досить складним явищем, яке розглядається у трьох аспектах, як: 1) юридичний факт; 2) правовідношення; 3) документ.

Договір як юридичний факт розглядається як воля двох чи декількох осіб, де зміст волевиявлення учасників має збігатися й відповідати одне одному. Договір ще розглядається як спільна дія осіб, яка спрямована на досягнення певних цивільно-правових наслідків, таких як: встановлення, зміна та припинення цивільних прав та обов'язків. [4, с. 24]. Договір як власне правовідношення. У цьому розумінні договір є засобом регулювання поведінки сторін у цивільних правовідносинах [5, с. 284]. Розглядаючи договір як документ, в ньому вбачають саме документ у паперовому вигляді, де закріплено факт встановлення зобов'язальних правовідносин [6, с. 173].

Багатоаспектність категорії договору має підтримку у багатьох дослідників-науковців. Коли говорять про договір як юридичний факт, правовідносини чи документ, йдеться не про функції одного явища, а про різні явища. Як зазначає Калаур. І., вони об'єднані єдиним терміном - «договір», але відрізняються змістом, бо зміст договору в розумінні цивільних правовідносин складають права і обов'язки суб'єктів цих правовідносин, а зміст договору як правочину – договірні умови [7, с. 90]. Однак Цивільний кодекс України заклав принципово нову парадигму цивільно-правового договору, що розглядається, в першу чергу, не як правочин, правовідношення чи документ, а як регулятор суспільних відносин [8, с. 146].

Визначення договору офіційно закріплене в ч. 1 ст. 626 ЦК України, відповідно до якого договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Договір є однією з найпоширеніших підстав виникнення цивільно-правових зобов'язань (ст. 11 і ч. 2 ст. 509 ЦК України). Згідно чинного законодавства, договір є видом правочину як погодженою дією (а отже, і волею) двох або більше сторін, спрямованою на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1, 4 ст. 202 ЦК України). Отже, сам договір можна ототожнювати з правочиною, який є вираженням злагодженої волі двох або більше сторін договору, що спрямована на виникнення, зміну або припинення цивіль-

них прав та обов'язків у формі зобов'язального правовідношення. Натомість, вітчизняні та зарубіжні вчені схиляються до думки, що договір – це взаємна згода, єдність думок, почуттів і настроїв щодо предмета договору [8, с. 147].

Разом з цим, виходячи з формального тлумачення понять та сутності цивільного договору, сучасна цивілістична доктрина не позбавлена й певної дискусії в цьому напрямі наукових досліджень.

Підсумовуючи викладене та аналізуючи усі терміни, що вживаються у визначеннях поняття цивільно-правового договору, можна прийти до висновку, що цивільно-правовим договором є виражений у відповідній формі вольовий акт, який відображає загальну волю суб'єктів договору, спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Подальший розвиток в українському законодавстві отримала й теорія господарського договору. Наразі законодавці гостро розглядають питання взаємного існування Цивільного та Господарського кодексів України та можливих негативних наслідків їх одночасного застосування. Загострення тривалої дискусії між представниками цивільного та господарського права відбувається у зв'язку з ідеями повного реформування національного законодавства у сфері господарювання.

Разом з тим до сьогодні залишається невирішеним питання співвідношення понять «цивільно-правовий договір» та «господарсько-правовий договір». Категорії «договір» і «господарський договір», на думку В. С. Щербини, співвідносяться як загальне і особливе. Договір, який регулює ст. 626 ЦК України, у господарському праві означає будь-яку майнову угоду між двома або більше суб'єктами господарського права. Як особлива категорія господарського законодавства і права України господарський договір має певну правову основу [9, с. 260-261].

Господарські договори в Україні з прийняттям ГК регулюються:

а) загальними (про зобов'язання, договір, зобов'язання, що випливають з договорів) і спеціальними (купівля-продаж, поставка, лізинг, будівельний підряд, позика, банківський вклад, факторинг, комерційна концесія тощо) статтями ЦК України;

б) нормативно-правовими актами господарського законодавства: ГК України та окремими законами України про окремі види господарської діяльності.

Хоча загальні положення про господарський договір виділено в окрему главу ГК України, в самому ГК не розкрито зміст поняття «господарський договір» (висвітлено лише поняття господарсько-договірних зобов'язань). Більше того, аналіз положень ГК України свідчить про відсутність єдиного підходу щодо його розуміння. Так, на думку О. М. Вінник, господарський договір – це зафіксовані в спеціальному правовому документі на підставі угоди зобов'язання учасників господарських відносин (сторін), спрямовані на обслуговування (забезпечення) їх господарської діяльності, що ґрунтуються на оптимальному врахуванні інтересів сторін та загальногосподарського інтересу [10, с. 278]. О. А. Беляневич зазначає, що господарський договір у механізмі правового регулювання господарських відносин виконує подвійну функцію: 1) на стадії виникнення прав та обов'язків – юридичного факту, з яким пов'язується виникнення правовідношення; 2) на стадії реалізації норм права, суб'єктивних прав та обов'язків – зобов'язання [11, с. 13].

Як зазначає В. С. Мілаш, в одному випадку договір розглядається як юридичний факт, на підставі якого виникають господарсько-договірні зобов'язання (статті 179, 180 ГК України), в другому – відбувається його ототожнення з господарським зобов'язанням (наприклад, ст. 189 ГК України має назву «Ціна у господарських зобов'язаннях», незважаючи на те, що фактично йдеться

про ціну як істотну умову господарського договору), у третьому – як форма, яку набувають зобов'язання (ст. 186 ГК України) [12, с. 293]. Комерційний договір, у свою чергу автор визначає: а) на рівні нормативно-правового регулювання – як субінститут правового інституту господарського договору; б) на рівні автономного (індивідуального) регулювання – як акт автономного (індивідуального) регулювання суб'єктів господарського права щодо умов і порядку здійснення ринкового обміну; в) на рівні реалізації права – як юридичний факт, що породжує правовідносини [13, с. 17]. Отже, на основі вищенаведеного приходимо до висновку, що господарський договір – це спеціальна правова категорія, що має особливі ознаки щодо кола суб'єктів, підстав його укладання і змісту господарських договірних зобов'язань.

Зміст договору-правовідношення становлять суб'єктивні договірні права та обов'язки. Сторони у договірному правовідношенні пов'язані суб'єктивними правами та обов'язками. Тобто, одна сторона набуває певних прав, а інша певних обов'язків, які кореспондують один одному. Слід зауважити, що у більшості випадків таких відносин, кожен учасник наділяється одночасно як правами так і обов'язками. Наявність суб'єктивного права вимоги дозволяє задовольнити інтерес однієї сторони цивільного правовідношення за рахунок поведінки іншої.

Перед наукою постає істиною юридична дискусія вибору теорії договору, яка б відповідала сутності даного правового засобу як регулятора суспільних відносин. Німецькі дослідники зосереджувалися на теорії волі, яка ґрунтувалася на відсутності договору, якщо дії сторін не відповідають їхній внутрішній волі. Тобто під договором розуміли будь яку домовленість засновану на волі сторін. На протигагу існувала теорія інтересу. Відповідно до неї суб'єктивне право є юридично захищеним інтересом. Тобто право за допомогою юридичних норм розмежовує інтереси людей. Необхідно зазначити, що теорія волі й теорія інтересу стали фундаментом для виникнення різних теорій сутності договору. Так, будь-який договір укладається для отримання потрібних сторонам правових та економічних результатів. Договір вважається укладеним, якщо між сторонами у передбачених законом порядку та формі досягнуто домовленість щодо всіх його істотних умов. В окремих випадках для виникнення договірних зобов'язань недостатньо одного факту укладання договору. Так, сторони можуть поставити виникнення прав та обов'язків у залежність від обставини щодо якої невідомо, настане вона чи ні. Такий договір визнається укладеним під відкладальну умову. Права та обов'язки

в момент укладання такого договору виникають умовно і починають належати стороні тільки після настання певної обставини, що передбачена відкладальною умовою [12, с. 294].

Сама ж сутність договору в умовах новітнього цивільного законодавства зводиться до того, що договір вважають універсальною правовою конструкцією, яка відображається в суб'єктивних взаємних правах та обов'язках на основі добровільної згоди й вільного волевиявлення. Найбільш узгодженою дефініцією

договору, на нашу думку, є його визначення як угоди (згоди, домовленості, порозуміння, консенсусу тощо) двох або більше сторін, спрямованої на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [1, с. 127]. Крім цього, договір не просто формує правила поведінки сторін, а безперервно впливає на їх взаємовідносини, що виникли на його основі.

Згідно з ч. 2 ст. 631 ЦК України договір набирає чинності з моменту його укладання, хоча сторони мають право встановити, що умови укладеного ними договору можуть застосовуватися до їх відносин, які виникли ще до укладання договору. Це можуть бути фактичні відносини, які склалися між сторонами. В цих випадках сторони, як правило, юридично оформлюють свої відносини шляхом укладання договору, який поширює свою дію на вже існуючі відносини.

Загалом визначення моменту в часі, з настанням якого договір вважається укладеним, є безсумнівно важливим. Це дає можливість точного визначення початку дії договору (ч. 2 ст. 631 ЦК України). З цього моменту сторони набувають цивільних прав та обов'язків, та несуть відповідальність за порушення договору. На відносини сторін поширюється дія норм закону та інших актів цивільного законодавства.

Підсумовуючи викладене зазначимо, що наведені аргументи та міркування не вичерпують всієї повноти проблематики правової природи договору. Система цивільно-правових договорів постійно розвивається, створюючи можливість на доктринальному рівні здійснити спеціалізацію правового регулювання договірних відносин та систематизувати цивільне законодавство. Поняття договір безумовно, має широке смислове навантаження та багатоаспектний вимір свого тлумачення. Воно являє собою найбільш універсальний юридичний інструмент, який забезпечує можливість встановлювати, змінювати та припиняти відповідні цивільні права та обов'язки на основі вільного волевиявлення. Це дає можливість переосмислити теоретичне значення концепції договору у фундаментально-науковому та прикладному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузнецова Н. С. Подрядные договоры в инвестиционной деятельности в строительстве. Киев, 1993.
2. Ваганова І.М. Договори в римському праві та в сучасному цивільному праві України. URL:http://sej.org.ua/2_2022/10.pdf (дата звернення 12.02.2022).
3. Кісель В.І. Сутність цивільно-правового договору: основні підходи. URL:<http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/458/1/%D0%9A%D1%96%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8C%20%D0%92.%D0%99.pdf> (дата звернення 12.02.2022).
4. Луць В. В. Контракти в підприємницькій діяльності. Навч. посіб. Юрінком Інтер, 2008. 576 с.
5. Панченко М. І. Цивільне право України. Навч. посіб. Знання, 2005. 583 с.
6. Цивільне право: навчальний посібник. За заг. ред. Р.О. Стефанчука. Наукова думка, 2004. 448 с.
7. Калаур І. Р. Поняття договору у новому Цивільному кодексі України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права: Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів «Актуальні проблеми правознавства очима молодих вчених», 2002. № 1. С. 89 – 91.*
8. Міщенко І. В. Цивільно-правові договори в митній справі України, 2008. 345 с.
9. Щербина В. С. Господарське право: Підручник. Юрінком Інтер, 2005. 592 с.
10. Вінник О. М. Господарське право: Навчальний посібник. Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 766 с.
11. Беляневич О. А. Теоретичні проблеми господарського договірного права: дис. док. юрид. наук, 2006. 430 с.
12. Мілаш В. С. Господарське право: Курс лекцій. Харків, 2008. 496 с.
13. Мілаш В. С. Комерційний договір у господарському праві: теоретичні проблеми становлення та розвитку: автореф. дис. док. юрид. наук: 12.00.04., 2008. 38 с.
14. Луць В. До питання про сутність і зміст цивільно-правового договору. *Приватне право*, 2013. No 1. С. 118–128.